

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

УДК 159.922.4 : 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-56>

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

ЕКСТРАПУНІТИВНІ ОЦІНКИ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН ЯК СУПЕРЕЧЛИВИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО ОПТИМІЗМУ

Актуальність проведеного дослідження зумовлено потребою аналізу соціально-психологічних чинників розвитку суспільства в емоційно напруженому контексті орієнтацій на минуле, теперішнє і майбутнє. Зроблено спробу пов'язати оцінки майбутнього носіями різних поглядів на міжетнічні відносини і притаманний їм рівень соціального оптимізму.

Мета статті полягає у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу оцінки міжетнічних проблем на рівень соціального оптимізму.

Метод і методологія. Було опитано 1356 студентів із різних регіонів України. Одна з частин анкети відображала оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами. Відповідні індикатори сформульовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством. Було три варіанти цієї частини з різним спрямуванням оцінки міжетнічних проблем, що мало справити експериментальний вплив на респондентів: екстрапунітивні з погляду українців, що містять елементи етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму; інтропунітивні (самозвинувачувальні) щодо українців; імпунітивні – нейтральні щодо всіх. Наступна частина анкети була однаковою для всіх трьох варіантів і стосувалася різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років.

Отримані **результати** показали, що збудження інтропунітивних або імпунітивних тенденцій не впливало визначальним чином на соціальний оптимізм. Відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти,

які дали високу екстрапунітивну оцінку міжетнічних відносин. Натомість загальний рівень соціального оптимізму респондентів з «екстрапунітивної» групи був нижчим, ніж в інших групах. Тобто актуалізація у свідомості поміркованих осіб умовно «патріотичної» постави знижує рівень їхнього соціального оптимізму.

Практична значущість. Результати дослідження увиразнюють доцільність чи недоцільність зосередження громадської уваги на проблемах міжетнічних відносин у контексті орієнтації на майбутнє, розкривають психологічно складні аспекти патріотизму, надмірне акцентування якого може проблематизувати прогресивний розвиток суспільства.

Перспективи можна вбачати в розробці психологічних засобів корекції індивідуальної і колективної поведінки, переживань і ставлень у міжетнічній сфері.

Ключові слова: соціальний оптимізм; оцінка міжетнічних відносин; етнічний фаворитизм; колективний нарцисизм; екстрапунітивні оцінки; інтропунітивні оцінки; імпунітивні оцінки.

Vadym O. Vasiutynskyi

Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine

ORCID ID 0000-0002-9808-4550

vadymvas55@gmail.com

EXTRAPUNITIVE ASSESSMENTS OF INTERETHNIC RELATIONS AS A CONTRADICTIONARY FACTOR OF SOCIAL OPTIMISM

The **relevance** of the study is due to the need to analyze the socio-psychological factors of society development in the emotionally tense context of orientations to the past, present and future. An attempt has been made to link the assessments of the future by people of different views on interethnic relations and their inherent level of social optimism.

The paper **purpose** is to highlight the results of the experimental study of an impact of the assessments of interethnic problems on the level of social optimism. 1356 students from different regions of Ukraine were interviewed. One of the questionnaire parts reflected the assessments of Ukrainians' relations with the neighboring peoples – Jews, Poles and Russians. Relevant indicators were formulated according to the measure of identification with all humanity. There were three versions of this part with different directions of the assessments of interethnic problems, which should have the experimental impact on the respondents: extrapunitive in relation to Ukrainians, containing elements of ethnic favoritism and collective narcissism; intropunitive (self-blaming) regarding Ukrainians; impunitive–neutral to all. The next part of the questionnaire was the same in all three options and covered different aspects of social optimism – assessing the future of Ukraine in 5 years.

The obtained **results** showed that the excitation of the intropunitive or impunitive tendencies did not have a decisive effect on social optimism. Relatively higher levels of social optimism were found by respondents who gave the high extrapunitive assessments of interethnic relations. While the general level of social optimism of the respondents from the «extrapunitive» group was lower than in other groups. That is, the actualization of conditionally «patriotic» attitudes in the moderate people's minds reduces their social optimism. The results of the study emphasize the expediency or in expediency of focusing public attention on the problems of interethnic relations in the context of future orientation. They also reveal psychologically complex aspects of patriotism, excessive emphasis on which can problematize the progressive development of society.

Prospects can be seen in a development of psychological means of correction of individual and collective behavior, experiences, and attitudes in the interethnic sphere.

Key words: social optimism; assessment of interethnic relations; ethnic favoritism; collective narcissism; extrapunitive assessments; intropunitive assessments; impunitive assessments.

Постановка проблеми. Соціальний оптимізм як віра в позитивне майбутнє відіграє важливу роль у національно-політичному самовизначенні громадян і суспільства загалом. О. Вознесенська (2018) називає соціальний оптимізм доконечною умовою перебудови державного устрою, реформування різних сфер суспільного життя, виходу суспільства з кризи, а відтак наголошує на актуальності його вивчення. За такого розуміння соціальний оптимізм має корелювати зі свідомою громадянською та, зокрема, патріотичною позицією особи, що набуває особливих відтінків у сфері міжетнічних відносин.

Громадський інтерес до відповідних явищ і процесів дістає вираження переважно в публіцистичному дискурсі. Науковий аналіз зосереджується в політологічних та соціологічних дослідженнях. При цьому домінує констатація істотних проблем у досягненні достатнього рівня соціального оптимізму в сучасному українському суспільстві (Новікова та ін., 2018; Степико, 2019).

Натомість психологічний зміст соціального оптимізму в контексті наявних у суспільстві міжетнічних оцінок і ставлень, як і явищ, що можуть лежати в їхній основі (етнічний фаворитизм, колективний нарцисизм тощо), не набув достатнього висвітлення в науковому просторі. Психологічне підґрунтя відносин і проблем у міжетнічній сфері – як тих, що мали місце в минулому, так і тих, що є натеper, залишається великою мірою непоясненим. Дразливим, зокрема, виявляється питання про те, чи завжди безоглядна підтримка і захист «своїх» підсилюють соціальний оптимізм, сприяють його поширенню й утвердженню, а головне – чи забезпечують продуктивну функцію поступального руху в майбутнє.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Соціальний оптимізм Вознесенська (2018) розглядає як позитивні очікування людини, що поширюються на суспільне життя (віра в прогрес, розвиток суспільства) і підкріплені активною громадською позицією, готовністю діяти на благо суспільства, усвідомленням себе як суспільно значущої сили. О. Петрунко і О. Рафіков (2016) трактують соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням, як систему імпліцитних та експліцитних ціннісно-світоглядних уявлень і переконань, на основі яких особа сприймає та позитивно інтерпретує події власного і соціального життя. Таке сприймання й розуміння дає людині підстави почуватися впевненою і здатною впливати на суспільні зміни та своє особисте життя.

Зарубіжні дослідження соціального оптимізму в міжетнічній сфері зосереджуються на питаннях становища і перспектив різних етнічних груп. Вивчаючи етнічні та імміграційні процеси в пострадянському Киргизстані, V. Agadjanian (2019) описує, зокрема, настрої представників етнічних меншин, пов'язані з баченням майбутнього. Ці настрої концентруються навколо власне етнічної належності та очікувань економічних змін. Корінна меншина, яка нещодавно зазнала етнічного насильства, найбільш негативно оцінює перспективи міжетнічних відносин. Натомість меншина відносно недавнього зовнішнього походження найменш оптимістично дивиться в майбутнє через економічні причини та схильється до міграції.

Багато досліджень етнічного контексту сприймання майбутнього проведено в США. Концепція етнічної ідентичності, як її описують A. Yancey, C. Aneshensel, & A. Driscoll (2001), відображає включення етнічної належності в самосприймання та її істотний зв'язок із передбачуваними соціально-психологічними наслідками статусу меншини. Усупереч ідеологічним очікуванням серед американської міської молоді представники білої раси дістають набагато нижчі оцінки, ніж американці африканського, азійського та латиноамериканського походження.

Як виявили C. Graham & S. Pinto (2018), серед малозабезпечених верств населення США представники різних етнічних і расових груп порізно оцінюють своє майбутнє. Найбільш песимістичними виявляються бідні й неосвічені білі. Натомість бідні афроамериканці та вихідці з Латинської Америки, чия життєва ситуація назагал поліпшується, мають більше життєвого оптимізму. Подібні результати отримали K. Webber & P. Smokowski (2018): з-поміж чотирьох расових/етнічних груп США про найвищий рівень оптимізму повідомила афроамери-

канська молодь, тоді як найнижчим цей рівень виявився в молоді з груп європейського походження.

J. Reitz (2012) пише про мультикультуралізм як складову національної гордості канадців. Імміграційна програма стала частиною прогресивної державної політики, яку багато хто пов'язує з канадською ідентичністю. Особливо оптимістично оцінюють канадці роль іммігрантів у розвитку економіки – як на національному рівні, так і з погляду своєї особистої ситуації. Цей економічний оптимізм поширюється й на інші – соціально-культурні – сторони громадського життя.

На тлі розлогої літератури про власні та взаємні оцінки майбутнього представниками різних етнічних груп бракує досліджень, які би безпосередньо пов'язували зміст таких оцінок і притаманний їхнім авторам рівень соціального оптимізму. **Мета цієї статті** полягає у висвітленні результатів експериментального вивчення впливу актуалізації певного типу оцінки міжетнічних відносин (екстра-, інтро- чи імпульсивного) на рівень соціального оптимізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У квітні-травні 2020 р. в режимі онлайн було опитано 1356 студентів (середній вік 19,9 року, особи жіночої статі становили 81,4%) 25 вишів із 19 міст України. Відповідно до історично-ментальної специфіки вибірку було розподілено по 4 регіонах: Київ – три виші (24% респондентів), Центр – сім (25,7%), Захід – сім (22,6%), Схід – вісім (27,7%)¹.

Анкету було розроблено в трьох варіантах.

¹ Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київський національний університет культури і мистецтв, Академія мистецтв імені Павла Чубинського; Центр: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Житомирський державний університет імені Івана Франка, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Центральнотернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький), Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський національний технологічний університет; Захід: Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк), Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Національний університет «Львівська політехніка», Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне), Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича; Схід: Бердянський державний педагогічний університет, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Університет митної справи та фінансів (м. Дніпро), Університет імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро), Запорізький національний університет, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Херсонський державний університет

Першу частину в усіх варіантах склали 25 пунктів нашого власного питальника «Психологічне тяжіння до бідности» (Васютинський, 2013), доповнені трьома індикаторами інтернальності у сфері невдач із методики на діагностику парціальних позицій інтернальності-екстернальності особи Бажина, Голинкіної та Еткінда і по чотири індикатори вербальної агресії та почуття провини з методики самооцінки форм агресивної поведінки – модифікованого варіанта методики Басса – Даркі (Фетискин, Козлов, & Мануйлов, 2002, с. 14–16, 387–388). Респонденти висловлювали свою згоду або незгоду зі змістом пропонованих висловів, відповідаючи «так» (2 бали) або «ні» (1 бал). Ми припускали, що тяжіння до бідности, інтернальність у сфері невдач, вербальна агресія та почуття провини по-різному відображають вплив екстра-, інтро- та імпульсивних нахилів особи і в межах цього дослідження актуалізують готовність до оцінювання соціальних явищ у відповідному контексті.

Друга частина анкети була різною в кожному з трьох варіантів. Вона містила дев'ять висловів, які показували оцінку відносин українців із сусідніми народами – євреями, поляками та росіянами, про історичні проблеми з якими громадяни України говорять найчастіше. Респонденти висловлювали свою згоду з кожним висловом за 5-бальною шкалою, відтак респондент міг набрати від 9 до 45 балів. Проте кількість балів не мала принципового значення. Ішлося про експериментальний маніпулятивний вплив на респондентів із метою формування в них ситуативної поведінки для заповнення наступної частини анкети. Специфічне спрямування оцінки міжетнічних проблем і мало виконати цю функцію.

Вислови було побудовано за зразком методики на ідентифікацію з усім людством (McFarland, Webb, & Brown, 2012), але переформульовано, по-перше, відповідно до оцінюваного явища, по-друге, згідно з трьома можливими варіантами оцінки міжетнічних проблем: як екстрапунітивні з погляду українців, «проукраїнські» – такі, що містять елементи етнічного фаворитизму та колективного нарцисизму (наприклад, «Я хочу, щоб євреї, поляки і росіяни визнавали авторитет українців»); інтропунітивні щодо українців, «антиукраїнські» («Я хочу, щоб українці активніше визнавали авторитет євреїв, поляків і росіян»); імпульсивні, нейтральні щодо всіх («Я хочу, щоб і українці, і євреї, і поляки, і росіяни активніше визнавали авторитет одні одних»).

Гіпотеза полягала в тому, що найбільш продуктивними для актуалізації позитивних оцінок майбутнього мають бути імпульсивно-нейтральні вислови, які відвертають увагу респондентів від наявності провин як психологічної проблеми, пов'язаної з минулим. Відтак це спрямовує оцінку активність у майбутнє і робить її більш

оптимістичною. Натомість звинувачення в бік українців або інших етносів посилюють схильність до пригадування колишніх кривд і тим самим відвертають від позитивної уваги до майбутнього.

Третя частина – однакова для всіх трьох варіантів – мала вигляд 18 висловів, зміст яких стосувався різних аспектів соціального оптимізму – оцінки майбутнього України через п'ять років. Їх було складено за результатами кількох попередніх опитувань та фокус-груп. Це вислови: «Стане краще, ніж тепер», «Виросте добробут населення», «Посилиться впевненість у завтрашньому дні», «Поліпшиться екологія», «Не буде війни», «Ефективніше працюватиме транспорт», «Поліпшиться стан здоров'я різних верств населення», «Знизиться рівень безробіття», «Влада діятиме ефективніше», «Стане більше оптимізму», «Зросте рівень промислового виробництва», «Поліпшаться житлові умови більшості населення», «Буде більше можливостей для повноцінного відпочинку», «Посилиться безпека громадян», «Краще працюватиме медицина», «Поліпшиться благоустрій населених пунктів», «Стануть кращими стосунки між людьми», «Підвищиться загальний рівень культури». Ці вислови теж оцінювано за 5-бальною шкалою. Рівень соціального оптимізму визначала сума оцінок усіх 18 висловів (від 18 до 90).

За першим варіантом анкети було опитано 293 особи (середній вік 20,3 року, особи жіночої статі склали 80.2%. Розподіл по регіонах виявився таким: Київ – 29%, Центр – 22.2%, Захід – 29.7%, Схід – 19.1%); за другим варіантом – 498 осіб (19.8 року, 81.5%, 26.1%, 25.9%, 20.3%, 27.7%); за третім варіантом – 565 осіб (19.8 року, 81.9%, 19.5%, 27.4%, 20.9%, 32.2%).

Для визначення відмінностей між трьома вибірками за показниками методик із першої частини анкети, які передували експериментально-маніпулятивному впливу другої частини, було використано критерій U Манна – Вітні, який показав, що відмінності є незначущими ($p = .129 \div .985$). Відтак зроблено висновок про вихідну, доекспериментальну психологічну подібність трьох груп.

Наступний крок полягав у порівнянні показників третьої частини – соціального оптимізму. Наявність значущих відмінностей мала б означати ефективність маніпулятивного впливу другої частини анкети – актуалізації екстрапунітивних, інтропунітивних або імпунітивних ставлень до міжетнічних відносин.

Сумарний показник соціального оптимізму становив 55,8 бала в «екстрапунітивній» групі, 58,9 – в «інтропунітивній», 59,3 – в «імпунітивній» групі.

Оскільки за критерієм Колмогорова – Смирнова констатовано брак нормального розподілу в усіх трьох групах, то для дальшого

порівняння між ними застосовано критерій U Манна – Вітні. Це порівняння показало наявність значущих відмінностей між показниками екстрапунітивної та інтропунітивної ($p = .027$) і екстрапунітивної та імпунітивної ($p = .007$) груп. Натомість різниця між групами інтропунітивною та імпунітивною ($p = .717$) виявилася статистично незначущою.

Для повнішої ілюстрації описаних відмінностей ми порівняли також 18 окремих індикаторів, оцінки яких становлять сумарний показник соціального оптимізму.

За результатами факторного аналізу в просторі цих індикаторів і по всій вибірці і по окремих групах виділився один значущий фактор із загальною дисперсією, відповідно, 62.1% (факторне навантаження ознак коливалося від .682 до .852), 59.2% (.611 ÷ .851), 64.4% (.707 ÷ .875) та 61.3% (.685 ÷ .85). Це стало свідченням високого рівня внутрішньої узгодженості індикаторів, уключених до цієї шкали.

Порівняння відмінностей за окремими індикаторами підтвердило вищеповану більш загальною залежність. Не було виявлено жодних значущих відмінностей між даними інтропунітивної та імпунітивної груп ($p = .138 ÷ .994$). Натомість зафіксовано вищі показники соціального оптимізму в інтропунітивній та імпунітивній групах порівняно з екстрапунітивною: відмінності між екстрапунітивною та інтропунітивною групами досягли значущого рівня в 9 випадках із 18 ($p = .003 ÷ .035$) та ще у двох – на рівні тенденції; аналогічно й між екстрапунітивною та імпунітивною групами – в 11 випадках ($p = .001 ÷ .042$) та в трьох – на рівні тенденції.

Отже, наша гіпотеза про вплив зосередження на міжетнічних провинах на оцінку майбутнього справдилася наполовину. У показниках респондентів, які оцінювали провини інших етносів щодо українців («екстрапунітивно-проукраїнська» анкета) очікувана закономірність проявилася на достатньому статистичному рівні. Тобто актуалізація у свідомості респондентів умовно «патріотичної» постави знижує рівень соціального оптимізму.

Натомість збудження самозвинувачувальних тенденцій (чого ми намагалися досягти в «інтропунітивно-антиукраїнській» анкеті) не спричинило оцінок майбутнього, принципово відмінних від тих, що мали місце й у випадку нейтральних висловів.

Наступний аспект аналізу полягав у порівнянні соціального оптимізму тих підгруп респондентів, які показали високий або низький рівень згоди з оцінюваними висловами про міжетнічні відносини. Із цією метою ми поділили шкали етнічних оцінок (по 9 висловів за 5-бальними оцінками) на три рівні: низький – від 9 до 22 балів, середній – від 23 до 31 бала та високий – від 32 до 45 балів. Далі показників осіб

із середнім рівнем до уваги ми не брали, а порівнювали лише підгрупи з високим і низьким рівнями в межах кожної з трьох експериментальних груп.

В екстрапунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано в 54 осіб, а високий – у 109. Розподіл сумарних показників соціального оптимізму в обох підгрупах виявився нормальним. Порівняння середніх (48,1 та 59,6 відповідно) за t-критерієм показало, що різниця є значущою на рівні $p = .000$.

Середні бали за всіма окремими показниками соціального оптимізму виявилися вищими в підгрупі з високим рівнем екстрапунітивних оцінок: відмінності за критерієм U Манна – Вітні показали рівень значущості $p = .000 \div .03$.

Аналогічну процедуру було проведено в інтропунітивній та імпунітивній групах.

В інтропунітивній групі низький рівень проукраїнських оцінок зафіксовано у 202 осіб, а високий – у 67. Показники соціального оптимізму в обох підгрупах теж вишикувалися згідно з нормальним розподілом. На відміну від попередньої групи, різниця між середніми сумарними балами (56,8 у підгрупі з низьким рівнем та 60,5 – із високим) за t-критерієм виявилася незначущою ($p = .156$).

Попарне порівняння всіх окремих показників соціального оптимізму за критерієм U Манна – Вітні показало, що вони є вищими в підгрупі з високим рівнем інтропунітивних оцінок. Проте лише у двох випадках із 18 різниця досягла значущого рівня ($p = .041$ і $p = .045$), а в решті випадків була неістотною ($p = .141 \div .754$).

У групі з імпунітивним характером маніпуляції розподіл оцінок в одній із підгруп не відповідав вимогам нормальності, тому порівняння середніх було зроблено за критерієм U Манна – Вітні. Сумарний середній бал виявився вищим у підгрупі з високим рівнем оцінок: 60,8 бала проти 53,8 в підгрупі з низьким рівнем ($p = .017$).

Як і в обох попередніх групах, тут також середні показники за окремими складовими соціального оптимізму були вищими в підгрупі з високим рівнем оцінок характеру міжетнічних відносин. Проте достатнього рівня значущості відмінності досягли лише в трьох випадках ($p = .01$, $p = .013$ та $p = .034$), а ще в трьох опинилися на рівні тенденції. Натомість у решті випадків різниця коливалася між $p = .105$ і $p = .625$.

Описані особливості наводять на думку, що відносно вищий рівень соціального оптимізму виявили респонденти, які мали змогу дати високу «екстрапунітивно-проукраїнську» оцінку міжетнічних відносин.

Обмеження дослідження. Опитана вибірка має виразний статевий перекил: у ній переважають жінки. Під час опитування було

частково використано український переклад методик російськомовних (індикатори інтернальності у сфері невдач, вербальної агресії та почуття провини) та англомовної (типи ідентифікації) без наявності переконливої інформації про їхню адаптацію, що могло спричинити певне спотворення даних не лише з огляду на мову, а й через більш ґрунтовні ментальні відмінності. Можна також припустити, що на отримані результати почасти вплинув такий чинник, як схильність частини респондентів давати завищені оцінки за будь-якими шкалами, через що в усіх трьох групах високі оцінки міжетнічних відносин зовсім різного спрямування позитивно, хоч і неоднаковою мірою, корелювали із соціальним оптимізмом.

Соціальна значущість дослідження полягає в тому, що його результати увиразнюють психологічну доцільність чи недоцільність зосередження громадської уваги на проблемах міжетнічних відносин у контексті орієнтації на майбутнє. Дослідження також розкриває психологічно складні аспекти патріотизму як загалом позитивної і доконечної в сучасних умовах громадянської постави, неадекватне акцентування якої, проте, може проблематизувати прогресивний розвиток суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані дані показують істотну соціально-психологічну суперечливість етнічного фаворитизму та колективного нарцизму як однозначно-безапеляційної позиції з погляду соціального оптимізму. Особи, схильні до відверто або вкрай патріотичної постави щодо міжетнічних відносин, виявляють відносно вищу готовність схвально оцінювати перспективи на майбутнє, що сильно мотивує їхню активність. Послідовно виправдувальна оцінка українців у міжетнічних відносинах може наснажувати і надавати цілеспрямованості.

Водночас у носіїв більш поміркованих або маловиразних патріотичних поглядів в умовах, коли їх спонукають до безумовної фаворизації українства на противагу іншим етносам чи націям, слабне соціальний оптимізм, що може справляти негативний вплив на їхнє бажання діяти в інтересах майбутнього. Тому ефективність пропаганди патріотизму в контексті міжетнічних відносин і його мотиваційна продуктивність залежать від складного й делікатного балансування в просторі оцінок і ставлень – на рівні як самостійних виробників власних переконань, так і громадської думки та широких суспільних ідей.

Перспективи подальших досліджень можна вбачати в розробці психологічних засобів корекції індивідуальної і колективної поведінки в міжетнічній сфері, терапії переживань і ставлень представників різних ідеологічних груп населення з метою гармонізації їхньої взаємодії та оптимізації суспільного розвитку.

Автор висловлює щиру **подяку** за сприяння в проведенні дослідження і наснажливе професійне й особисте спілкування колегам – викладачам психології та студентам українських вишів.

Список використаних джерел

Васютинський, В. О. (2013). Питальник «Психологічне тяжіння до бідності»: методологічне обґрунтування, процедура розробки, зміст. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 32 (35), 54–62.

Вознесенська, О. Л. (2018). Соціальний оптимізм в умовах деструктивних інформаційних впливів. *Оптимізм і песимізм: амбівалентність українського соціуму в духовному і матеріальному вимірах*, Матеріали XVI науково-практичної конференції (с. 40-42). Київ: Національна академія державного управління.

Новікова, О. Ф., Сидорчук, О. Г., Панькова, О. В. та ін. (2018). *Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки*. Київ: Ін-т економіки промисловості НАН України, Львів: Львівський регіон. ін-т держ. упр. НАДУ.

Петрунько, О. В., & Рафіков, О. Р. (2016). Соціальний оптимізм як психологічний механізм ціннісної взаємодії з референтним оточенням. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Т. VI: Психологія обдарованості*, 12, 169–178.

Степико, М. Т. (2019). *Проблеми реалізації консолідаційного потенціалу української нації, Аналітична записка. Серія «Гуманітарний розвиток» Нац. ін-ту стратегічних досліджень*, 2, 11.

Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., & Мануйлов, Г. М. (2002). *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*. Москва: Изд-во Ин-та психотерапии.

Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20(3), 457–480. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>.

Graham, C. & Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>.

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853.

Reitz, J. G. (2012). [Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada](#). *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, Ed. by Mónica Vereá, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310.

Webber, K. C. & Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement invariance across gender and race/ethnicity. *Journal of*

Adolescence, 68, 78–86. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>.

Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., & Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>.

References

Agadjanian, V. (2019). Exclusion, violence, and optimism: Ethnic divides in Kyrgyzstan. *Ethnicities*, 20, 3, 457–480. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/1468796819835657>. (in English)

Fetiskin, N. P., Kozlov, V. V., & Manuilov, H. M. (2002). *Sotsialno-psihologicheskaya diagnostika razvitiya lichnosti i malyykh grupp* [Social and psychological diagnostics of the development of personality and small groups], Moscow: Publishing house of the Institute of Psychotherapy. (in Russian)

Graham, C., & Pinto, S. (2019). Unequal hopes and lives in the USA: optimism, race, place, and premature mortality. *Journal of Population Economics*, 32, 665–733. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s00148-018-0687-y>. (in English)

McFarland, S., Webb, M., & Brown, D. (2012). All humanity is my ingroup: A measure and studies of identification with all humanity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 103(5), 830–853. (in English)

Novikova, O. F., Sydoruk, O. H., Pankova, O. V. etc. (2018). *Stan ta perspektivy natsionalnoi bezpeky v Ukraini: ekspertni otsinky* [Status and Prospects of National Security in Ukraine: Expert Assessments], Kyiv: Institute of Industrial Economics, National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv: Lviv Regional Institute of State Management, National Academy of State Management. (in Ukrainian)

Petrunko, O. V., & Rafikov, O. R. (2016). Sotsialnyi optymizm yak psykhologichnyi mekhanizm tsinnisnoi vzaiemodii z referentnym otocchenniam [Social optimism as a psychological mechanism of value interaction with the reference environment]. *Aktualni problemy psykholohii* [Current issues of psychology]: Coll. Of Scient. Works of H. S. Kostiuk In-t of Psychol., NAES of Ukraine, VI: *Psykholohiia obdarovanosti* [Psychology of Giftedness], 12, 169–178. (in Ukrainian)

Reitz, J. G. (2012). [Economic Opportunity, Multiculturalism, and the Roots of Popular Support for High Immigration in Canada](#). *Anti-immigrant sentiments, actions and policies in the North American region and the European Union*, Ed. by Mónica Vereá, Center for Research on North America, Universidad Nacional Autónoma de México, Mexico City, 291–310. (in English)

Stepyko, M. T. (2019). *Problemy realizatsii konsolidatsiinoho potentsialu ukrainskoi natsii. Analychna zapyska. Seriiá «Humanitarnyi rozvytok» Nats. in-tu stratehichnykh dosl.* [Problems of realization of the Ukrainian nation's consolidation potential. Analytical note. Humanitarian Development Series of the Nat. In-te of Strategic Studies], 2, 11. (in Ukrainian)

Vasiutynskiy, V. O. (2013). Pytalnyk «Psykhologichne tiazhinnia do bidnosti»: metodologichne obgruntuvannya, protsedura rozrobky, zmist [Questionnaire «Psychological inclination towards poverty»: methodological justification, development procedure, and a content]. *Scientific Studies in Social and Political Psychology*, 32 (35), 54–62. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L. (2018). Sotsialnyi optymizm v umovakh destruktyvnykh informatsiinykh vplyviv [Social Optimism in the Conditions of Destructive Information Influences]. *Optymizm i pesymizm: ambivalentnist ukrainskoho sotsiumu v dukhovnomu i materialnomu vymirakh* [Optimism and Pessimism: Ambivalence of Ukrainian Society in Spiritual and Material Dimensions]: Materiali of XVI scient. and pract. conf. (pp. 40–42). Kyiv: National Academy of State Management. (in Ukrainian)

Webber, K. C. & Smokowski, P. R. (2018). Assessment of adolescent optimism: Measurement invariance across gender and race/ethnicity. *Journal of Adolescence*, 68, 78–86. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2018.06.014>. (in English)

Yancey, A. K., Aneshensel, C. S., & Driscoll, A. K. (2001). The assessment of ethnic identity in a diverse urban youth population. *Journal of Black Psychology*, 27 (2), 190–208. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0095798401027002003>. (in English)